

Представництво
Президента України
в Автономній Республіці Крим

КРИМСЬКА
ПЛАТФОРМА

Розроблено для Представництва Президента в Автономній республіці
Крим

**"Методичні рекомендації щодо проведення уроків до Дня
пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу"**

Мартін-Олександр Кислий

Історик, кандидат наук, викладач Національного університету

"Києво-Могилянська академія"

Дослідник історії кримських татар

Київ – 2025

Зміст

Вступ.....	1
Чому ми вшановуємо 18 травня?.....	1
Депортація 1944 року і її наслідки.....	1
Депортація – як частина спільної пам’яті.....	1
Мета методичних рекомендацій.....	2
Мета уроку.....	2
Поради та рекомендації щодо проведення уроку.....	2
Інтеграція з предметами:.....	2
Необхідні матеріали.....	3
Структура уроку.....	3
<i>Пропоновані плани уроків для різних вікових груп.....</i>	<i>3</i>
Загальні поради.....	6
Що варто донести учням.....	7
Пропонований зміст уроку.....	8
Історичний контекст.....	8
Виселення.....	9
Спецпоселення.....	10
Втрати.....	11
Наслідки.....	13
Боротьба за повернення.....	14
Міжнародне визнання геноциду кримськотатарського народу.....	15
Репресії РФ в окупованому Криму як продовження геноцидної політики.....	16
Висновки.....	17
Матеріали та ресурси.....	18

Вступ

Чому ми вшановуємо 18 травня?

18 травня в Україні відзначають День пам'яті жертв геноциду кримськотатарського народу. У 2025 році виповнюється 81 рік від трагічних подій – депортації кримських татар із території Кримського півострова, здійсненої радянським тоталітарним режимом у 1944 році.

Вивчення історії депортації та її наслідків є важливим не лише для формування історичних знань, а й для розвитку у здобувачів освіти громадянської свідомості, чутливості до питань прав людини та національної пам'яті. Це особливо актуально в умовах триваючої російської окупації Криму та війни Росії проти України.

Депортація 1944 року і її наслідки

Депортація кримських татар 1944 року стала одним із наймасовіших злочинів радянського режиму, наслідки якого залишалися незагойною раною аж до 2014 року. Після початку новітньої російської окупації кримські татари знову опинилися перед загрозою: Російська Федерація практикує «тиху» депортацію, переслідуючи, залякуючи й витісняючи найактивніших представників народу.

Страх обшуків на світанку, арешти, насильницькі зникнення та мобілізація до ворожої армії призвели до ретравматизації цілого народу, викликаючи болісні спогади про трагедію 1944 року. І немає впевненості, що агресор не спробує повторити злочин у ще масштабнішій формі.

Депортація – як частина спільної пам'яті

Депортація кардинально змінила демографічний та культурний ландшафт Криму. Але разом із тим вона стала частиною спільної історичної пам'яті українців і кримських татар. Обидва народи зазнали злочинів тоталітарних режимів, спрямованих на винищення ідентичності, культури, мови.

Вшанування пам'яті жертв депортації – це продовження боротьби за право бути собою, це пам'ять про наші спільні трагедії: від зруйнування Запорізької Січі до повномасштабної війни 24 лютого 2022 року.

Депортація кримських татар – це не лише про фізичне переселення. Це насамперед про намагання знищити саму суть народу: його ім'я, гідність, право на існування. Радянська влада, як і сучасна Росія, прагнула стерти

кримських татар із історії, як нині заперечує саме існування українського народу.

Мета методичних рекомендацій

Ці методичні рекомендації створено для того, щоб допомогти вчителям у підготовці та проведенні уроку пам'яті, присвяченого геноциду кримськотатарського народу. Ми прагнули зробити матеріали зручними у використанні, адаптованими до різних вікових груп учнів і водночас змістовними та емоційно чутливими.

Говорячи з учнями про цю трагедію, ми відкриваємо перед ними сторінки великого болю і великої незламності. Нехай кожне слово, кожен спогад стане містком до співчуття, розуміння і підтримки тих, хто з покоління в покоління несе пам'ять про свою втрату і боротьбу за право бути вдома.

Пам'ятаючи минуле, ми утверджуємо право кожного народу на свободу, гідність і власний дім.

Мета уроку

- Сформувати в учнів розуміння трагедії депортації кримськотатарського народу 1944 року.
- Поглибити знання з історії Криму, а саме пов'язати радянську геноцидну політику щодо корінного народу Криму, кримських татар, із поточною окупацією Кримського півострова.
- Розвивати емпатію, критичне мислення та повагу до прав інших народів.
- Допомогти учням розвинути громадянську відповідальність.

Поради та рекомендації щодо проведення уроку

Інтеграція з предметами:

- Я досліджую світ;
- Історія і громадянська освіта;
- Історія України;
- Основи правознавства;
- Громадянська освіта;
- Інтегровані уроки з історії.

Необхідні матеріали

- Презентація
- Адаптовані тексти для читання (відповідно до віку)
- Завдання для індивідуальної чи групової роботи (відповідно до віку)
- Допоміжні ресурси.

Структура уроку

Вступ (5 хв)

- Пояснити, що таке День пам'яті 18 травня і чому він важливий.

Основна частина (20–25 хв)

- Перегляд презентації та розповідь про депортацію кримських татар 18 травня 1944 року.
- Робота з текстами: читання вголос або в парах.
- Виконання завдань (індивідуально, в парах або групах).
- Ознайомлення із додатковими матеріалами.

Завершення (5–10 хв)

- Обговорення: що нового дізналися? Що запам'яталося?

Пропоновані плани уроків для різних вікових груп

1–4 класи

Вікові особливості:

- Використовувати прості і зрозумілі дітям формулювання.
- Акцент на почуттях, втраті дому, мріях про повернення.
- Уникати травмуючих деталей.

Мета:

Розповісти учням про депортацію кримських татар у 1944 році у доступний спосіб.

Структура:

1. Вступна бесіда (10 хв):

- о Що таке дім?
- о Що означає — залишити дім не з власної волі?
- о Коротка розповідь вчителя про кримських татар.

2. **Перегляд відео матеріалів**

- о Перегляд короткого анімованого фільму [Книга-мандрівка. Крим](#) (12 хв)

3. **Читання та обговорення спогадів (у додатку) (10–15 хв):**

- о Адаптовані під вікову групу спогади кримських татар про депортацію (у додатку).

4. **Творча активність (10–15 хв):**

- о Намалювати дім, до якого повертається дівчинка Айше та її родина з вигнання.

5–9 класи

Вікові особливості:

- Контекстуалізація депортації кримських татар 1944 року через порівняння із іншими відомими учням злочинами радянського режиму.
- Наголос на права людини, несправедливість депортації.

Мета:

Пояснити учням причини, хід і наслідки депортації кримськотатарського народу, сприяти формуванню історичної пам'яті та емпатії.

Структура:

1. **Вступна бесіда (5–7 хв):**

- о Запитання: «Чи можна позбавити цілий народ батьківщини?»

2. **Міні-лекція (10–15 хв):**

- о Розповідь вчителя про депортацію 18 травня 1944 року.

3. **Робота з історіями депортованих (15–20 хв):**

- о Ознайомлення з текстами спогадів (у додатку).

- о Групова робота: створення коміксу / листа від імені героя.

4. **Обговорення** (5–10 хв):

- о Що сталося з родинами кримських татар під час депортації?

- о Чому депортація кримськотатарського народу була порушенням прав людини?

- о Обговоріть у парах: що потрібно, щоб більше ніколи не сталося подібного злочину?

9–11 класи

Вікові особливості:

- Поглиблена дискусія про вигнання та спротив кримських татар.
- Залучення сучасних паралелей (окупація Криму 2014 р.).
- Чітке визначення депортації кримських татар як акту геноциду.

Мета:

Поглибити знання учнів про депортацію як злочин проти кримськотатарського народу, осмислити її політичні та гуманітарні наслідки.

Структура:

1. **Вступна бесіда** (5 хв):

- о Актуалізації та перевірка знань учнів: “Що вам відомо про депортацію кримських татар 18 травня 1944 року?” .

2. **Міні-лекція з презентацією** (15 хв):

- о Перебіг депортації, життя в місцях заслання.
- о Повернення та національний рух.

3. **Робота з джерелами** (15 хв):

- о Ознайомлення зі спогадами кримських татар про депортацію (у додатку).

- о Перегляд короткого документального фільму [“ARZU | МРІЯ”](#) (2018)

4. **Обговорення / рефлексія (10–15 хв):**

- о Чому депортація кримських татар 1944 – це не просто історія?
- о Порівняйте депортацію 1944 року з сучасними переслідуваннями. Що спільного, що відмінного?

Загальні поради

Робіть акцент не лише на трагедії, а й на відродженні та боротьбі.

Матеріали до 18 травня не повинні зводитися лише до скорботи за жертвами. Важливо показати, що кримськотатарський народ пережив катастрофу і відродився. Розкажіть учням про багаторічний ненасильницький опір у вигнанні, тріумфальне повернення наприкінці 1980-х років, героїв національного руху — таких як Мустафа Джемільєв, який провів 15 років у радянських таборах за правду про депортацію. Наголосіть на відновленні органів самоврядування (Курултаю і Меджлісу), відродженні шкіл, культури та засобів масової інформації. Підкреслюйте силу духу і прагнення до життя, що перемогли смерть і вигнання.

Підкреслюйте актуальність теми сьогодні.

Проведіть місток між минулим і сучасністю. Нагадайте учням, що нинішня російська окупація Криму принесла нову хвилю репресій проти кримських татар: заборону Меджлісу, утримання понад сотні кримськотатарських політв'язнів, постійні обшуки, заборону вшанування пам'яті 18 травня. Поясніть, що утиски тривають, і це є продовженням політики геноциду.

Наголошуйте: 18 травня — це день пам'яті, правди та гідності.

Пояснюйте учням, що цей день не лише про скорботу, а й про правду, яку ми маємо зберігати і передавати далі. Ми говоримо про злочини тоталітарного режиму, протидіємо спробам переписати історію Криму. Знання правди про геноцид кримських татар необхідне для збереження пам'яті про жертв і про боротьбу народу за право повернутися додому.

Формуйте розуміння сучасних викликів.

Звертайте увагу, що сьогодні міжнародна спільнота повинна чітко називати дії Росії своїм іменем — продовженням геноцидної практики. Лише деокупація Криму, відновлення українського суверенітету і гарантії прав корінного народу зможуть забезпечити кримським татарам, українцям та

іншим громадянам України право вільно жити, розвиватися і творити на своїй землі.

Важливо!

- Подавайте тему з повагою і чутливістю.
- Уникайте складних історичних термінів та травмуючих подробиць для молодших учнів.
- Тема втрати дому може бути тригерною (ретравматизуючою) для учнів з числа ВПО.
- Підкреслюйте: трагедія депортації — це порушення прав людини.
- Наголошуйте: історія Криму та кримських татар — це частина української історії.
- Завжди залишайте простір для емоційного обговорення.

Що варто донести учням

- **Депортація кримськотатарського народу 1944 року була актом геноциду.**

Радянський режим здійснював умисні вбивства, заподіяння тяжких тілесних ушкоджень і створював умови, спрямовані на фізичне знищення кримських татар. Депортацію визнано геноцидом у Канаді, Латвії та Литві. Україна працює над подальшим міжнародним визнанням цього злочину.

- **Історія колонізації Криму є довгою та послідовною.**

З моменту першої анексії Криму в XVIII столітті Росія проводила політику витіснення кримських татар, щоб закріпити міф про “російський Крим” і виправдати колонізацію.

- **Депортація — спільна трагедія кримських татар і всього українського народу.**

Українці, які пережили Голодомор та інші репресії, поділяють біль кримських татар. Україна послідовно працює над міжнародним визнанням геноциду кримськотатарського народу.

- **Сучасна Росія продовжує політику утисків кримських татар.**

Йдеться про порушення міжнародного гуманітарного права, примусові мобілізації, руйнування культурної спадщини, фальсифікацію історії, милітаризацію освіти та суспільного життя.

- **Російська Федерація заперечує геноцид кримських татар і не визнає відповідальності за депортацію.**

Вона продовжує ігнорувати злочини радянського режиму та політику знищення корінного народу.

- **Після 2014 року Росія відновила практику репресій проти кримських татар.**

Новітні переслідування є прямим продовженням злочинної політики радянського тоталітарного режиму та російської імперії. Репресії, залякування та політика “тихої депортації” кримських татар у Криму є складовою імперської політики під новими гаслами.

- **Небезпека повторення геноциду залишається реальною.**

Поки злочини проти людяності не буде належно засуджено, існує ризик нових спроб знищення національних спільнот.

Пропонований зміст уроку

Історичний контекст

Ще з часів захоплення Криму Російською імперією у 1783 році Москва прагнула закріпити контроль над півостровом шляхом витіснення, асиміляції або цілковитого підпорядкування корінного населення. Результатом цієї колоніальної політики стало суттєве скорочення чисельності кримських татар: вже наприкінці XIX століття вони перетворилися на меншість на власній землі.

Російська імперія системно тиснула на кримськотатарський народ: обмежувала громадянські права, переслідувала мусульманську духовну культуру, проводила політику вилучення земель і ресурсів. Унаслідок цих процесів десятки тисяч кримських татар були змушені залишити батьківщину. Водночас населення півострова свідомо заміщували переселенцями з різних регіонів Росії, України, а також інших частин імперії.

Одночасно із зменшенням чисельності кримськотатарського населення відбувалося перетворення Кримського півострова на «Російську Рів'єру». Вже на зламі 19 і 20 ст. місце відпочинку імператорської родини та російської аристократії перетворилося на популярний курорт із санаторіями та

розвагами для туристів. Курортні міста, санаторії та маєтки поступово витісняли традиційний кримськотатарський ландшафт і культурну присутність. Відтак, анексія Криму Російською імперією у 1783 році змінила не лише долю корінного народу Криму – кримських татар – але й сам вигляд півострову.

XX століття принесло нові, ще важчі випробування. Становлення радянської влади супроводжувалося червоним терором, штучними голодами 1920-х і 1930-х років, масовими репресіями під час Великого терору. Проте справжньою національною катастрофою для кримськотатарського народу стала депортація 1944 року, що мала характер геноциду.

Виселення

Депортація кримськотатарського народу, дітей, жінок, літніх людей радянським тоталітарним режимом депортація була кульмінацією російської колоніальної політики направленої на тотальну русифікацію Криму.

18 травня 1944 року радянський тоталітарний режим здійснив один з найбільших злочинів у своїй історії – примусову масову депортацію усього кримськотатарського народу з його історичної батьківщини – Криму. За особистим наказом Сталіна було ухвалено рішення «остаточно очистити» півострів від кримських татар – фактично, здійснити етнічну чистку і знищити кримських татар як корінний народ та національну спільноту для остаточної колонізації півострова. Більшістю жертв стали жінки, діти та люди похилого віку – оскільки тисячі кримськотатарських чоловіків перебували на фронтах Другої світової війни у складі Червоної армії.

На світанку 18 травня, а в деяких населених пунктах ще напередодні, 17 травня, було розпочато депортацію кримських татар. Залучений особовий склад відзначився жорстокістю, операція відбувалася із застосуванням насильства. У більшості випадків кримським татарам не пояснювали що відбувається і куди саме їх везуть, а на збори давали не більше 15 хвилин. Таким чином, кримські татари покинули власні домівки не готовими до довгої та виснажливої дороги, не кажучи вже про облаштування на чужині.

Попри те, що згідно із Постановою депортація мала бути завершена до 1 червня, радянський репресивний апарат було вкотре використано для того, аби “выполнить та перевыполнить” план. Депортація здійснювалася радянським режимом, використовуючи значну кількість репресивних органів та ресурсів – із залученням 23 тисяч солдатів та офіцерів НКВС, 2000 вантажних автомобілів, 67 ешелонів. Зрештою, такі темпи дозволили катам вже 20 травня відзвітуватися у Москву про “очищення” Криму від кримських татар.

Кримських татар депортували в переповнених товарних вагонах, без їжі, питної води, медичної допомоги та елементарних санітарних умов. Дорога до місць примусового поселення у віддалених регіонах СРСР тривала 2–3 тижні. Уже під час транспортування, за різними оцінками, загинуло від 7 до 8 тисяч осіб – через спрагу, хвороби, виснаження та нелюдські умови.

Кримських татар, солдатів та офіцерів радянської армії після закінчення Другої світової війни відправляли у місця депортації або трудові табори, в цілому це майже 10 тис. кримськотатарських солдатів та офіцерів. Варто згадати, що від 1941 по 1945 рр. 21 військовослужбовець з-поміж кримських татар були 24 рази представлені до звання «Герой Радянського Союзу». Звання «Двічі Герой Радянського Союзу» вшанувався кримський татарин, видатний пілот Амет-Хан Султан. 5 кримських татар одержали звання «Герой Радянського Союзу».

Спецпоселення

Кримських татар було депортовано до Узбекистані – туди потрапила більшість (151 136), а також до Марійської АРСР – 8 597, Казахської РСР – 4 286, Молотовської (Пермської) (10 555), Кемеровської (6 743), Горьківської (5 095), Свердловської (3 594), Іванівської (2 800) та Ярославської (1 059) областей РРФСР.

Загальна кількість кримських татар позбавлених батьківщини склала 207 111 осіб.

Після прибуття на місця заслання на вигнанців очікувала важка примусова праця, голод, антисанітарія, поширення епідемій, повна соціальна ізоляція. Кримськотатарський народ був розміщений у спеціально створених ізольованих населених пунктах – так званих "спецпоселеннях", які фактично стали радянськими резерваціями. У них діяв жорсткий режим контролю: обов'язкова реєстрація в спецкомендатурах, сувора заборона залишати межі поселень, постійний нагляд з боку репресивних органів.

Статус «спецпереселенців» означав довічну дискримінацію та обмеження в базових правах – на свободу пересування, освіти, медичну допомогу, працю за фахом. До примусових робіт було примусово залучено майже 100 тисяч кримських татар: працювати вимушені були майже всі, включно з дітьми, яких змушували збирати бавовну на полях.

У 1948 році режим проживання у спецпоселеннях став ще більше репресивним. Зокрема, арештом на 5 днів карався виїзд зі спецпоселень, а повторне порушення «режиму перебування» вважалося «втечею з місця заслання», що тягнуло за собою позбавлення волі терміном на 20 років.

Втрати

Попри офіційні обіцянки радянської влади забезпечити кримських татар належними умовами для життя, у реальності умови на місцях спецпоселення були жахливими. З перших днів після депортації люди страждали від гострої нестачі їжі, що призводило до голоду. Ситуацію погіршували спалахи інфекційних захворювань – малярії, тифу, дизентерії, гепатиту та інших хвороб. Відсутність належної медичної допомоги та елементарних санітарних умов спричинила катастрофічний рівень смертності серед кримськотатарського населення.

Максимальний рівень смертності зафіксовано у 1944 році: він у 7,7 рази перевищував аналогічний показник у довоєнний час (1940 рік). За результатами наукових розрахунків, надлишкова смертність серед кримських татар у період 1944–1956 років становила близько 49,2 тисяч осіб, що дорівнює 25,4 % від загальної чисельності народу станом на момент депортації 18 травня 1944 року. Таким чином, за мінімальними підрахунками, внаслідок радянського геноциду загинула майже чверть усього народу.

Особливо драматичним був перший період вигнання: на перші чотири роки (1944–1948) припадає 65,9 % усіх втрат через надмірну смертність. На решту років примусового спецпоселення (1949–1956) припадає ще 34,1 % втрат.

Таким чином, перші роки після депортації стали справжньою катастрофою для кримськотатарського народу, що поніс величезні людські втрати внаслідок навмисно створених нелюдських умов існування.

Депортація кримськотатарського народу у 1944 році супроводжувалася не лише насильницьким вивезенням людей із рідної землі, але й масштабною конфіскацією їхнього майна, господарств, худоби, інвентарю та особистих речей. Майно, відібране внаслідок цієї операції, було величезним за обсягом і охоплювало всі сфери життя кримськотатарської громади.

Сільськогосподарські втрати були надзвичайно великими. Було вилучено 15 740 голів великої рогатої худоби, з яких 10 700 – це корови, а також 886 молодих тварин старше одного року і 4139 телят. Окрім того, було конфісковано 44 276 голів овець і кіз, 4450 коней (з них 3670 – робочих), 284 воли, 184 осли та 3916 бджолосімей. Було також забрано 11 311 голів птиці.

Щодо **запасів сільськогосподарської продукції**, то прийнято понад 40 тисяч центнерів різних продуктів: 8755 центнерів пшениці, 12 654 центнери кукурудзи, 15 306 центнерів ячменю, 1618 центнерів інших зернових культур. Крім того, вилучено 762 центнери борошна, 264 центнери круп, 363 центнери

насіння соняшника, 40 центнерів тютюну, 95 тисяч літрів вина, 314 центнерів сушених фруктів. Також було зібрано 7235 шкур різного типу, 43 207 овечих шкур та 554 тонни вовни.

Майнові втрати включали значні обсяги нерухомості та господарських об'єктів. Було прийнято 25 561 житловий будинок, близько 15 тисяч надвірних споруд і 18 736 присадибних ділянок загальною площею близько 3000 гектарів. На цих ділянках налічувалося близько 110 тисяч плодкових дерев, 130 тисяч виноградних кущів, а також 1500 гектарів посівів овочевих і технічних культур.

Окрім індивідуальних господарств, вилучено також **обобществлені** (колективні) посіви: 68,5 тисяч гектарів озимих і ярових зернових культур, 1025 гектарів овочевих культур, 3900 гектарів садів, 2694 гектари виноградників і 2977 гектарів технічних та інших культур.

Сільськогосподарський інвентар, який було конфісковано, включав 1266 плугів, 1434 борони, 1359 возів, 2466 комплектів збруї та 28 640 лопат і сап.

Особливо вражаючим є перелік **особистих речей і предметів домашнього вжитку**, які були прийняті місцевими комісіями:

- 55 750 ліжок, 41 447 столів, 78 497 стільців, 20 064 шафи, 4126 диванів;
- 6975 швейних машин, 4994 самовари, 4242 килими, 18 830 ковдр, 65 152 подушки;
- 13 585 предметів одягу, 410 піаніно, 723 велосипеди, 475 патефонів, 4760 годинників різних видів.

Загалом було конфісковано понад 420 тисяч одиниць посуду та інших предметів домашнього вжитку.

Таким чином, депортація кримськотатарського народу супроводжувалася не тільки фізичним вигнанням людей, але й фактичним пограбуванням усього накопиченого століттями господарства та особистого майна. Втрата рідної землі супроводжувалася втратою дому, господарств, засобів до існування і культурної спадщини.

Наслідки

Безумовно, депортація 1944 року мала геноцидний характер. Примусове виселення всього народу з Криму призвело до руйнування традиційного побуту, соціальної структури та культури народу. Метою вигнання було знищити народ як цілісну спільноту. Вигнані у віддалені

райони Центральної Азії, кримські татари мали припинити існування як народ, адже окрім фізичного знищення, радянська влада позбавила кримських татар імені. У радянських переписах населення кримськотатарська національність перестала існувати, оскільки радянська влада зарахувала їх до категорії «татари».

Наслідками геноциду було стирання пам'яті щодо кримських татар з історії Кримського півострову. Переглядалася кримська історія, впроваджувалися російські, імперські наративи про одвічно російський Крим. До Криму завозили переселенців з РРФСР, Української РСР, яких цілеспрямовано заселяли до будинків кримських татар. Лише за 1944-1945 роки 55 000 колгоспників було переселено в Крим. Заселення Криму переселеннями тривало протягом майже 20 років.

Репресивний радянський режим повністю змінив та спотворив кримську топоніміку, зокрема було замінено російськими назвами назви населених пунктів, вулиць, які мали кримськотатарське походження. Десятки міст та сотні селищ втратили свої оригінальні кримськотатарські назви одразу після депортації.

Насамкінець, 25 червня 1946 р. Верховна Рада РСФСР прийняла Закон, яким затвердив перетворення Кримської АРСР на Кримську область.

Трагічна історія депортації кримськотатарського народу замовчувалася протягом десятиріч в СРСР. Заборонялася мова, культура корінного народу України. Кримські татари були не просто позбавлені батьківщини, але й власного імені, мови, історії, ідентичності.

Таким чином, після вигнання радянський режим знищував усе, що нагадувало про кримських татар у Криму, зокрема, була ліквідована й замінена областю Кримська АРСР. Топоніми з кримськотатарськими назвами були русифіковані. Мечеті зруйновані або перетворені на господарські будівлі. До Криму масово переселялися вихідці з інших радянських республік, яких заселяли в будинки депортованих. Кримськотатарська мова, книжки, історичні документи, культурні артефакти — підлягали знищенню радянською владою й заміною на нові — російські.

Після смерті Сталіна кримським татарам не було повернуто їх права та не було надано дозвіл повернутися на батьківщину. Фактично, заслання тривало й надалі.

Боротьба за повернення

На кінець 1950-х — початок 1960-х років сформувався кримськотатарський національний рух за відновлення прав народу та право

повернення на історичну батьківщину. Кримськотатарський рух вирізнявся своєю масовістю, горизонтальною структурою, принципами ненасильницького спротиву і став одним із найтриваліших і найефективніших національних рухів у СРСР. Переслідування, арешти, залякування та навіть убивства активістів не змогли його зламати, оскільки учасниками руху був увесь народ.

Кримськотатарський національний рух був унікальним явищем. Слід сказати, що інші дисиденти в СРСР запозичували стратегії та тактики дії кримських татар.

Основними методами боротьби стали:

- регулярні публічні звернення до радянської влади та міжнародної спільноти;
- масштабні петиційні кампанії;
- мирні акції протесту;
- самостійні спроби повернення до Криму всупереч заборонам.

Серед відомих діячів кримськотатарського спротиву – Джеббар Акімов, Мустафа Джемільєв, Айше Сеїтумерова, Бекір Умеров, Зампіра Асанова.

У 1967 році, зрозумівши, що офіційного дозволу на повернення не буде, тисячі кримських татар вирушили до Криму. Всупереч забороні, в умовах коли їм не дозволяли придбати будинок (а якщо будинок було придбано – його зносили бульдозером), з 1967 по 1978 рік до Криму змогли повернутися близько 10 тисяч кримських татар.

Повернення кримських татар на батьківщину в радянський період є прикладом любові до власної батьківщини, гідності та спротиву.

У 1978 році, на знак протесту проти чергового примусового виселення, на підвір'ї власного будинку в Криму Муса Мамут здійснив акт самоспалення.

Кульмінацією боротьби кримських татар стала масова акція на Червоній площі в Москві у липні 1987 року. Це була чи не перша в за довгі роки радянського тоталітаризму масова акція непокори на Червоній площі. Сотні кримських татар відкрито звернулися до радянської влади з вимогою визнати їхнє право на повернення. Під тиском громадськості у листопаді 1989 року радянський уряд скасував заборону на проживання кримських татар у Криму.

Після цього розпочався стихійний і надзвичайно складний процес повернення.

26 червня 1991 року в Сімферополі відбувся Другий Курултай кримськотатарського народу (перший відбувся в грудні 1917 року). Курултай продовжив традицію національного самоврядування, започатковану ще у 1917 році.

На Курултаї було проголошено відновлення прав кримськотатарського народу на самовизначення у Криму та створено представницький орган – Меджліс кримськотатарського народу. Меджліс став легітимним представником інтересів кримських татар перед органами влади України та міжнародною спільнотою.

Повернувшись на батьківщину, кримськотатарський народ активно відроджував свою культуру, мову та релігійне життя:

- відновлено діяльність кримськотатарського драматичного театру;
- створено фольклорний ансамбль «Кирим»;
- відкрито Бібліотеку імені Ісмаїла Гаспринського та Музей історії і культури кримськотатарського народу;
- з'явилися перші програми та друковані видання кримськотатарською мовою;
- відкрито мечеті, повернуто культові споруди, які в радянські часи були перетворені на склади або музеї;
- розпочалося будівництво шкіл із викладанням елементів рідної мови.

Таким чином, боротьба кримськотатарського народу за право повернення, попри всі труднощі, завершилася відродженням національної гідності та активним відновленням життя на рідній землі.

Міжнародне визнання геноциду кримськотатарського народу

Офіційне визнання депортації 1944 року актом геноциду на міжнародному рівні є принципово важливим кроком для утвердження історичної правди та недопущення повторення подібних злочинів у майбутньому. Називаючи речі своїми іменами – геноцидом – держави і міжнародні організації дають чітку оцінку злочинам радянського режиму проти кримськотатарського народу, вшановують пам'ять жертв та демонструють солідарність із постраждалими. Це не лише питання минулого – в сучасних умовах така позиція є також засудженням нинішньої політики

РФ, яка в окупованому Криму продовжує подібну у багатьох аспектах політику знищення і витіснення корінного народу.

12 листопада 2015 року Верховна Рада України офіційно визнала депортацію кримських татар актом геноциду, а 18 травня встановила Днем пам'яті жертв цього злочину. Україна засудила політику радянського тоталітарного режиму, керуючись положеннями Конвенції ООН про запобігання геноциду. На державному рівні щороку 18 травня вшановується пам'ять жертв: по всій країні проходять жалобні заходи, меморіальні мітинги, уроки пам'яті. У Києві та інших містах люди запалюють свічки у формі карти Криму, піднімають кримськотатарські прапори на знак солідарності.

Приклад України став поштовхом до міжнародного визнання геноциду кримськотатарського народу. Відповідні рішення ухвалили парламенти Латвії та Литви (2019), Канади (2022), Польщі, Естонії та Чехії (2024). У своїх резолюціях ці держави прямо називають дії сталінського режиму геноцидом, а також засуджують політику Російської Федерації, яка продовжує репресії проти кримських татар під час нинішньої окупації Криму. Зокрема, Сейм Польщі рішуче засудив не лише злочин 1944 року, але й його сучасні продовження, а естонський Рійгікогу підкреслив спадковість злочинної політики СРСР і РФ.

Таким чином, формується міжнародний консенсус щодо оцінки трагедії кримськотатарського народу як акту геноциду. Україна й надалі веде активну роботу із закликами до урядів інших країн та міжнародних організацій (ООН, Європейського парламенту, Ради Європи) надати належну правову і моральну оцінку подіям 1944 року.

Репресії РФ в окупованому Криму як продовження геноцидної політики

Сучасна політика Російської Федерації в окупованому Криму є безпосереднім продовженням геноцидної практики, започаткованої ще в радянський період. Після окупації півострова у 2014 році російська окупаційна адміністрація розгорнула системну кампанію тиску, переслідувань і витіснення кримськотатарської громади, яка стала одним із головних осередків ненасильницького спротиву окупації. Від самого початку дії окупаційного режиму були спрямовані на придушення ідентичності, культури, політичного самовираження та самоорганізації корінного народу Криму.

Уже в перші роки окупації було заборонено діяльність Меджлису кримськотатарського народу – легітимного представницького органу, визнаного міжнародною спільнотою. У 2016 році російський суд оголосив

Меджліс «екстремістською організацією», фактично позбавивши кримських татар права на колективне представництво. Проведення мирних зібрань, зокрема, мітингів до роковин депортації 18 травня, використання кримськотатарської символіки та публічне вшанування пам'яті жертв геноциду були заборонені або жорстко обмежені. Провідних лідерів, активістів і правозахисників змусили залишити півострів, інші стали об'єктами кримінального переслідування, політичного тиску та медіакампаній дискредитації.

Російські силові структури здійснюють регулярні обшуки в оселях кримських татар, арешти за надуманими звинуваченнями, тортури, катування та викрадення людей.

Одночасно триває свідома політика культурного витіснення та асиміляції. Закрито всі незалежні кримськотатарські медіа, зокрема, телеканал АТР. Значно скорочено можливості навчання рідною мовою, систематично змінюється зміст історичних наративів у шкільній освіті на користь імперських версій минулого. Забороняються традиційні заходи, звужується простір для вільного вжитку кримськотатарської мови, символіки та релігійних практик. Серед прикладів знищення культурної спадщини – варварська «реставрація» Ханського палацу в Бахчисараї, яка поставила під загрозу автентичність унікального архітектурного комплексу.

Усе це відбувається на тлі демографічних змін: тисячі кримських татар знову змушені залишати Крим через атмосферу страху, постійні обшуки, політичні переслідування та воєнний призов. Натомість Росія активно заселяє півострів власними громадянами. Ця політика «повзучої» або «гібридної» депортації переслідує ту саму мету: знищити присутність кримськотатарського народу у Криму та утвердити штучний образ «російського» півострова.

Висновки

Що сталося 18 травня 1944 року?

Радянський тоталітарний режим депортував увесь кримськотатарський народ із Криму. Це була примусова акція, яка супроводжувалася масовими смертями, голодом і втратою батьківщини. Сьогодні ці події визнаються актом геноциду.

Чому це важливо вивчати сьогодні?

Депортація 1944 року мала довгострокові наслідки: змінила населення Криму, знищила цілі покоління та намагалася стерти культуру кримських татар. Після 2014 року, з початком нової російської окупації Криму, кримські

татари знову зазнають переслідувань і вимушеного витіснення. Історичні паралелі очевидні.

Яке значення має ця тема для України?

Кримські татари і українці мають спільний досвід пережиття репресій тоталітарних режимів, втрату прав, дискримінацію і боротьбу за збереження ідентичності. Уроки пам'яті допомагають будувати спільну українську національну пам'ять, засновану на правді та справедливості.

Додаток (спогади депортованих кримських татар)

1-4 класи

Абдуллаєв Ділявер Мамбетович, народився 30 серпня 1929 року в місті Сімферополі.

18 травня 1944 року рано-вранці хтось грубо розбудив мене. Я відкрив очі й побачив капітана, який грубим голосом сказав мені: «Вставай!». Після цього він наказав одягатися і виходити на вулицю.

Я вийшов до першої кімнати — мати вдягала молодшого брата, а потім середнього (він був інвалідом). Мати сказала мені, що нас виселяють із Криму — про це їй повідомив капітан. У будинку ще крутилися кілька солдатів. Батька не було вдома: його забрали солдати о другій годині ночі, щоб він здав касу — він працював касиром у банку.

Нам наказали швидше збиратися і виходити на вулицю. Бабуся спершу не розуміла, що нас виселяють.

Нас відвезли до Євпаторії. Звідти нас завантажили у вагони — по 40–50 осіб у кожен вагон. Медичної допомоги не було. Їжу та воду давали лише на зупинках. У дорозі ми перебували 18 діб. Нас привезли на станцію Курган-Тепе Андижанської області і одразу погнали до лазні. Потім нас відвезли до кишлаку Тешикташ. Працювали на бавовняних полях. Через тиждень померла бабуся.

Меметова Субіє, народилася 1 листопада 1934 року в селі Улу-Узень (Генеральське) Ялтинського району.

У 1943 році німці спалили наше село через те, що місцеве населення допомагало партизанам. Людям дали 2–3 дні на те, щоб залишити свої домівки, а потім обливали будинки бензином і підпалювали їх. Ми переселилися в село Кючюк-Узень.

У квітні 1944 року ми повернулися до рідного села й жили там у шалаші.

18 травня 1944 року, у день депортації, нам дали 10–15 хвилин на збори. Нас погрузили у вантажівки й повезли на станцію. Усі плакали, ніхто не знав, куди нас везуть.

Їхали ми довго. Напівголодні й брудні. У дорозі до місць виселення медичної допомоги не було. Їжі майже не було: у нас із собою була лише квасоля, але на станціях ми не встигали її зварити.

Нас привезли в Узбекистан, на станцію Красногвардійська Самаркандської області. Звідти людей повезли в радгосп «Булунгур» і розмістили в якомусь приміщенні.

Взимку нас переселили в старі квартири — в одну кімнату селили по 2–3 родини. Працюючим радгосп видавав 400 г хліба на добу, а утриманцям — по 200 г.

Один сусід-узбек дав нам ячмінь, який ми посіяли й потім отримали врожай. Ячмінні коржі здавалися нам медом.

Ми дуже часто хворіли на малярію.

У 11 років я першою в родині пішла вчитися до 1 класу російської школи. Старші сестри й брат так і залишилися неписьменними.

Ісмаїлов Ібазер, народився 15 серпня 1935 року в селі Чоткъара Бахчисарайського району.

18 травня 1944 року о 5-й годині ранку постукали у двері нашого дому.

Коли двері відкрили, ми побачили двох солдатів з автоматами. Вони кричали на нас, на збори дали лише 5 хвилин. Мама була вагітна. Вона зібрала трохи білизни для майбутньої дитини, але солдати розкидали речі й не дозволили нічого взяти. З нами жила тітка, яка змогла взяти півмішка кукурудзи. Саме завдяки цьому ми не померли з голоду в дорозі.

До станції нас супроводжували солдати з автоматами. У вагони вантажили по 100 осіб у кожен. У дорозі один раз дали баланду. Медичної допомоги не було. Їхали 18 діб.

Нас привезли до Бухарської області, в радгосп «Нарпай».

Пересуватися кудись самотійно заборонялося. За кожним кроком суворо стежили. Спочатку ми жили в наметах, потім переселилися до гуртожитку.

Працювали на бавовняних полях.

5–9 класи

Карабаш Ібрагім Мухтар, народився 2 вересня 1924 року в селі Корбек Алуштинського району.

На початку травня 1944 року по хатах ходили солдати і проводили перепис людей та майна. На питання, навіщо це, вони відповідали, що здійснюють перепис населення.

О 5 годині ранку 18 травня нас розбудив стукіт у двері. За списками перевірили, чи всі вдома, і наказали за 15 хвилин зібратися, взяти їжу на 3–4 дні та речі, які можна понести із собою. Усі були розгублені. Діти плакали, не хотіли вставати, одягатися. Ми не знали, за що хапатися, все валилося з рук. Із речей майже нічого не змогли взяти. Та й що можна взяти за 15 хвилин, коли на руках шестеро маленьких дітей та старенькі? Солдати вигнали нас із дому, а один із них ударив мене прикладом. Повели пішки до гори, де стояли тютюнові сараї, й оточили. Ми просиділи під сонцем увесь день. А коли стемніло, під'їхали машини. Нас завантажили і відвезли на залізничний вокзал міста Сімферополя. На вокзалі посадили до брудних вагонів (наш був із-під цементу). У нашому вагоні було 68 осіб. Не було місця навіть прилягти. Двері вагонів обмотали колючим дротом. Кожен вагон охороняв озброєний солдат.

У вагоні була задуха, сморід, не було ні води, ні туалету. Люди помирали в дорозі від голоду й хвороб. Хоронити їх не могли — залишали на стоянках поїзда. Не витримавши цих випробувань, одна жінка зійшла з розуму. Медичної допомоги не було. За всю дорогу тільки двічі давали хліб, а суп узяти не могли, бо ні в кого не було відра.

У таких нелюдських умовах на 18-й день нас висадили на станції Красногвардійська Самаркандської області Узбецької РСР. Після висадки нас під охороною відвели до лазні. Поки речі дезінфікували від вошей, ми стояли голими цілу годину, бо переодягнутися не було в що. Потім нас розподілили по колгоспах. Наша родина і ще близько сорока осіб потрапили до колгоспу «Жовтень» Гульбулакського району. Від станції нас гнали пішки 16 км. Стояла страшенна спека, йти босоніж було неможливо, ноги обпікало, пити було нічого.

Нашу сім'ю поселили в напівзруйнований сарай. Спали на сіні — ковдр, ложок, мисок не було. Через два дні нас погнали на поле збирати пшеницю. В обід давали по одному коржику. Ми брали воду з водойм, з яких пили корови, коні, собаки. Через це кримські татари майже повсюдно почали хворіти на дизентерію, малярію, тиф. Люди вмирали цілими родинами. У нашій родині померло шість осіб.

Переїжджати з місця на місце нам не дозволяли: щодня вранці та ввечері ми повинні були відмічатися в комендатурі. І так тривало до 1954 року.

Навіть після отримання паспортів нам не дозволяли повернутися на Батьківщину, до Криму.

Меметова Шекуре.

Тоді мені було 16 років, я жила в Євпаторії.

Коли в місто увійшли наші війська, ми полегшено зітхнули, думали, що нарешті будемо спати спокійно. Але ми помилилися.

16 травня 1944 року до нашого дому прийшли люди й почали проводити опис майна. Нам толком нічого не пояснили, але ми й подумати не могли про щось погане. А через два дні, о 3-й годині ночі, один офіцер і два солдати (ті самі, що робили опис у нашому будинку) перелізли через паркан і почали ногами й прикладами стукати у двері.

У нашій родині було шестеро людей: батько без правої руки (інвалід праці першої групи), мати (інвалід третьої групи по зору), сестра, я, восьмирічний братик і наймолодша півторарічна сестричка.

Нам дали 15 хвилин на збори, але брати із собою нічого не дозволили. Забрали ключі, замкнули двері й вигнали на вулицю.

Ніхто нічого не розумів, усі були шоковані, діти плакали, а дорослі думали, що нас везуть на розстріл. Нас привезли на товарну станцію. Біля вагонів стояли солдати з автоматами і вівчарками.

Ешелон складався з 60 вагонів. Вагони були брудні, мокрі, смердючі, бо в них возили худобу. Того дня йшов сильний дощ. Плакали не тільки люди, а й погода. У вагони набили стільки людей, що не тільки лежати — навіть сидіти було ніде. У таких умовах ми їхали 15 діб. Жодних лікарів не було, нас не годували. Знущалися, як тільки могли.

Те, що пишуть в архівних документах — нібито у вагонах були лікарі й тричі на день годували — все це неправда.

Нас привезли в колгосп імені Леніна Багдадського району Ферганської області. Стояла страшенна спека. Люди вмирили від голоду. Крім того, над нами знущалися коменданти, які були приставлені наглядати за нами. Із колгоспу не можна було ходити в район. За це саджали на 25 років ув'язнення.

Наш батько не витримав усього цього й через чотири місяці помер у віці 52 років. Залишилися мама і четверо дітей.

На початку 1945 року нам дивом вдалося переїхати в місто Чирчик (родичі прислали виклик). У місті стало трохи легше — у колгоспі нам було дуже важко. Ми з сестрою працювали на заводах, стоячи біля верстата по 10–15 годин на день.

До 1956 року кожні 15 днів ми мушили після 22:00 йти відмічатися до коменданта. Стояли в чергах майже до ранку, із дітьми на руках, під снігом, тільки щоб відмітитися.

А вранці, голодні й змерзлі, йшли на роботу.

Ібрагімов Сеїтмемет, народився 7 лютого 1932 року в селі Къоз Судацького району.

18 травня 1944 року о 4-й годині ранку до будинку увірвалися троє озброєних солдатів і наказали за 25 хвилин зібратися й вийти з дому. Дозволили взяти по 40 кілограмів вантажу на людину. Батьки були хворими, старші брати на фронті, ми ще діти — як зібратися? Взяли що змогли. Батько казав солдатам, що двоє його синів воюють на фронті, але йому відповіли: «Приїдете — там розберуться».

Усіх мешканців села зібрали на конюшні. Ми простояли там до обіду. Нас нікуди не випускали, оточивши озброєними солдатами. Після обіду почали під'їжджати вантажівки. Нас закидали в машини, під ноги кидали речі, все змішалось. Один із солдатів піднявся в кузов і почав викидати речі на землю.

Батько з трудом підіймав вузли й чемодани, але солдат знову скидав їх додолу. Маму, хвору, закинули в кузов. У результаті ми змогли взяти тільки одне старе покривало і два старі пальта — на сімох людей.

Корова, теля, одинадцять баранів, вісім кіз, повний будинок речей — усе залишилося новим “господарям” нашої Батьківщини.

До вечора нас привезли на станцію Феодосія. Коли почали завантажувати у вагони, вже було темно, йшов дощ. У когось порвалися мішки, у когось розв'язалися вузли — розібрати нічого не можна було. Нас завантажили й

зачинили двері. Всередині були двоярусні нари. Шум, крики, плач дітей, які загубили батьків, — суцільне пекло.

У мене випадково в кишені виявився шматочок свічки — запалили її, хоч щось стало видно, знайшли своїх. Запам'ятав, що у вагоні було 41 людина.

Рано вранці наступного дня ми перетнули Сиваш — усі гірко плакали, розуміючи, що їх назавжди вивозять з рідної землі.

Туалету і води у вагоні не було. Медичної допомоги — теж. Ми всі завошивіли. У нашому вагоні, на щастя, ніхто в дорозі не помер. Декілька разів у дорозі давали дуже солону й гірку баланду.

Десь на Донбасі потяг стояв майже весь день, а потім раптово рушив без попередження. Багато хто, в тому числі мій брат Сеїтасан, відстав (він пішов шукати воду й не встиг повернутися). Мати від горя мало не збожеволіла. Брат знайшов нас в Узбекистані через сім місяців — весь у лахмітті, із хворими ногами.

Через 18 діб нас привезли на станцію Каттакурган Самаркандської області, погрузили в машини й повезли до колгоспу Каттамін Карадар'їнського району. Вивантажили біля колгоспного сараю. Нас було близько 700–800 осіб.

Поселили нас у брудні, без вікон і дверей, хати. В одну кімнату — по 2–3 сім'ї.

Наступного ж дня прийшов бригадир, видав важкі кетмени й погнав нас прополювати бавовник. На роботу пішли батько, сестра і я. Мати залишилася вдома з меншими дітьми.

Раз на тиждень із райцентру привозили пайок — трохи більше кілограма борошна на людину на тиждень роботи. Працювали без вихідних, по 19 годин на добу. Так ми працювали дев'ять років — як раби на чужій землі.

Якщо не вийшов на роботу або запізнився — приїжджав дільничний, голова колгоспу або бригадир верхи на коні, виганяв уперед і бив батою всю дорогу до роботи.

Раз на місяць потрібно було йти в контору до коменданта на реєстрацію. Це робили після роботи, стояли в чергах до 1–2 ночі.

У нашій сім'ї першою, не витримавши 40–45-градусної спеки, померла сестричка Нуріє.

10–11 класи

Мамедов Абдурахман, народився у 1936 році в селі Къоз Судацького району.

17 травня 1944 року я пас корів і ввечері, втомлений, ліг біля вогнища й заснув. Вранці 18 травня я прокинувся від того, що відчув — горить рукав пальта. Побачив, що в хату зайшли двоє солдатів і кликали батька. Обидва були з автоматами на плечах. Один із них знав нашу мову і пояснив, що весь народ виселяють із Криму, і порадив узяти з собою найцінніше. На збори дали 15 хвилин і дозволили взяти не більше 40 кг речей.

Батько розбудив нас усіх, і ми в поспіху почали збиратися. Під час посадки в машини солдати викидали більшість наших речей назад. Коли нас вивозили з села, за нами бігла наша собака. Вона весь час вила, немов плакала. Батько наказав: «*Олди, Юлбарс!*» («Досить, Юлбарс!»), і собака зупинилася, голосно завивши востаннє.

Під охороною озброєних солдатів нас привезли на станцію Феодосія й посадили у товарні вагони. Скільки людей було у вагоні — точно не знаю, але рухатися вільно ми не могли. Їли хто що мав. Коли ешелон зупинявся, швидко розпалювали багаття й намагалися варити їжу, але часто казани навіть не встигали закипіти — як лунала команда: «По вагонах!» — і всі хапали казани й бігли назад.

Скільки днів були в дорозі, точно не скажу — приблизно місяць.

Привезли нас в Узбекистан, Самаркандську область, на станцію Каттакурган. Звідти нас розподілили по колгоспах. Старих посадили на колгоспні вози, а молодші йшли пішки 27 кілометрів.

Нашу родину привезли в колгосп імені Ахунбабаєва. Поселили в маленьких будиночках — у кожному жило кілька сімей. Місцевий клімат для нас був надто спекотним, ми постійно страждали від спраги, пили каламутну воду з ариків. Почалася епідемія малярії й тифу. Люди вмирали цілими родинами, не встигали ховати померлих.

Батько тяжко захворів одразу після приїзду і помер. За ним померли багато наших родичів. Сестри працювали в полі. Колгосп інколи видавав деякі продукти.

У віці 27 років померла сестра Асіє. Одного разу вона йшла на роботу з сапою. По дорозі побачила абрикосове дерево й захотіла з'їсти кілька плодів. Вилізла на дерево. Це побачив керуючий і почав кричати, погрожуючи, що їй це заборонено. Від переляку сестра зірвалася з дерева, впала на сапу й,

промучившись кілька днів, померла. Від горя та туги за донькою слідом за нею померла й наша мати.

Пам'ятаю, перед смертю мама дуже хотіла борщу й попросила нас його зварити. Ми з сестрою пройшли вісім кілометрів, щоб знайти капусту у родичів.

Після матері помер від дизентерії маленький племінник Ешреф. Старша сестра Зейнеб вийшла заміж за узбека. Так я залишився сиротою. Довелося заробляти на життя. Жив, як міг: у 12 років пас баранів, спав у камишах, під сараями. Про навчання тоді й мови не було.

Меметова Розіле Халілівна, народилася 19 серпня 1936 року в місті Ялта.

Під час депортації нас було троє: мама, я і трирічна сестричка. Батько воював на фронті. Ми жили в селі Корбек Алуштинського району.

18 травня 1944 року рано-вранці у двері сильно постукали. Коли мама відкрила, увійшли троє озброєних солдатів, і один із них почав кричати: «Швидко збирайтеся і виходьте з дому!». Солдати пішли до сусідів, кинувши: «Нічого не беріть — усе одно по дорозі викинете!»

Я посадила сестричку собі на спину, а в руки взяла нікельований чайник. Не встигла мама як слід нас зібрати, як солдати повернулися і стали виганяти нас із дому. Один із них ударив маму прикладом і витурив через двері.

Усіх мешканців села зігнали в місце під назвою Айлянма, де ми провели цілий день. Люди нічого не розуміли, питали одне одного, що відбувається.

Плач людей, виття собак, мукання худоби — хіба таке можна забути...

До вечора під'їхали вантажівки, нас усіх завантажили й повезли на залізничну станцію Сімферополя. Там нас посадили у скотські вагони по 60–70 осіб у кожен. Було дуже тісно, лягти було ніде — сиділи на своїх вузликах.

Не пам'ятаю, скільки тривала дорога, але запам'ятала плач дітей і молитви літніх людей.

Води не було, туалету теж. Люди відставали від потяга, коли бігли за водою або справити потребу. Їжу давали рідко, здається, якусь баланду.

Люди вкривалися вошами, хворіли. Померлих не було можливості ховати — їх залишали на узбіччі. Коли моя сестричка захворіла на вітряну віспу, нас перевели в останній вагон поїзда.

Нас привезли до міста Бекабад Узбецької РСР. Поселили в довгих сирих землянках. В одній землянці жили близько 100 людей. Спека, голод і нелюдські умови забирали життя сім'ями. На нарах тіла померлих лежали кілька днів.

Одного разу в одній із землянок я побачила: померла ціла родина, і тільки один маленький хлопчик копошився серед тіл. Що з ним сталося далі — не знаю, але ця страшна картина стоїть у мене перед очима й досі.

Хоронити померлих було нікому: усі були виснажені й хворі.

Нам пощастило: мама за фахом була педагогом, і їй дали роботу в школі Фархадстрою. Ми переїхали туди. Учителям видавали пайок, і я щодня отримувала обід у їдальні, який обережно несла у своєму нікельованому чайнику.

У 1945 році нас знову посадили у вагони й повезли до Таджикистану. Біля вокзалу, де нас зібрали, був маленький сквер з акаціями.

Мамина тітка Аліме, літня жінка, тримала на руках вмираючу чотирирічну внучку. Вона незабаром померла.

Мама побігла до аптеки, купила кілька метрів марлі, щоб загорнути тіло дитини.

Попросили чоловіка, і він швидко вирив ямку під акацією, де поховали дівчинку поспіхом, поки потяг не рушив.

Нас привезли до Кагановичабаського району. «Це Вахшська долина — долина смерті. Звідси нікуди не втечете», — так казали працівники комендатури.

Нас, кілька сімей, поселили у клубі колгоспу. Мама працювала на прополюванні бавовни. Бригадир дав їй найбільшу сапу, яку вона навіть підняти не могла.

Я була свідком, як одного разу бригадир на коні зашмагав батою до смерті хлопчика 10–12 років. Бригадира не покарали — ніби він убив не людину, а комаху.

Мама ходила до районного управління освіти, просила роботу за спеціальністю, і їй доручили організувати дитячий будинок для сиріт.

Зима була страшною: дітей зібрали в класі школи — вони лежали просто на підлозі, напівживі, хворі, виснажені, ледь одягнені, схожі на скелети.

Переслідування з боку комендатури були жахливими: знущалися, як хотіли. Вони вилучили в мами документи й знищили їх, через що вона залишилася без трудової книжки.

Де б вона не зверталася, відповідали, що спецпереселенцям заборонено мати документи. З нами поводитися як із робочою худобою: хотіли — били, хотіли — вбивали без жодної відповідальності.

Щомісяця ми мушили ходити відмічатися в комендатуру. Люди не мали права без дозволу відвідати навіть сусідній колгосп або відвезти хворого на лікування до іншого міста.

У 1947 році мама зважилася на втечу — ризикуючи отримати 20 років каторги за втечу — і ми переїхали до Узбекистану, до Булунгурського району Самаркандської області.

Там мама працювала у дитячому будинку, але в 1948 році всіх спецпереселенців звільнили з педагогічної роботи, пояснюючи це тим, що депортованим заборонено займатися ідеологічною роботою. Маму відправили працювати робітницею у радгосп.

Від хвороб і смерті нас урятувало те, що мама забороняла пити сиру воду: ми пили розчин марганцівки, тому перехворіли лише на малярію.

Бог милував нашу родину, але дідусь (батько мами) разом із невісткою потрапили до Булунгурського району й обидва померли від дизентерії. Їх ховали чужі люди: їхні діти були на фронті або розкидані по інших місцях.

Усеїнов Адиль, народився 6 червня 1934 року в місті Сімферополь (предки родом із села Отуз Судацького району).

Наша родина жила в місті Сімферополі на вулиці Нижньогоспітальній, 35.

18 травня 1944 року рано-вранці в будинок увірвалися солдати, наказали зібратися і виходити. Мати встигла взяти вузлик із документами та трохи їжі.

Нас привезли на станцію Феодосія й завантажили у скотські вагони. Стояли неймовірні крики й плач. Ми з родичами потрапили в один вагон. Ешелон їхав без зупинок кілька діб. Про будь-яку медичну допомогу чи харчування не йшлося.

На коротких зупинках у степу мати якось умудрялася знайти воду, розпалити вогонь і зварити якусь юшку в казані. Рятувало також те, що поряд були родичі.

18 червня ми прибули до Карадар'їнського району Самаркандської області. Нас відвезли в кишлак Каттамін і поселили кілька родин у глиняну комірчину без вікон. Дуже страждали від спеки й голоду.

Нас виганяли на роботу на бавовняні поля. Люди не витримували спеки, пили мутну воду з ариків і хворіли на малярію. Бригадири були дуже жорстокими: били батогами, виганяли працювати навіть хворих. Одного разу бригадир сильно вдарив мене кетменем по голові. Мати закричала: *«Аллах, джезасыны вер, мен де горейим!»* («Аллах, покарай його! Дай мені побачити кару для нього!»). Це було страшне прокляття. Через деякий час на очах у матері цей бригадир, переслідуючи втікачів на коні, на повному скаку врізався головою в дерево.

У 1947 році померла бабуся Асіє.

З фронту повернувся старший брат матері Керім, офіцер. Він допоміг нам перебратися до міста Самарканд.

Там я навчався в узбецькій школі, потім у вечірній школі, працював у кислотному цеху винно-горілчаного заводу.

Я багато розмірковував над усім, що сталося, записував свої думки. У душі зріло почуття протесту проти жадливої несправедливості.

У ювілейний рік Сталіна — 1950 року — я у своїй зошиті виклав накопичену ненависть до кривавого правителя у формі віршів. Забув зошит у шкільному столі. Його знайшов і відразу передав «куди треба» наш комсорг.

Мене арештували 23 вересня 1950 року, судили за антирадянську агітацію (ст. 58 п. 10) і засудили до десяти років ув'язнення.

Мене довго возили по Союзу, бо в жодній колонії не хотіли приймати неповнолітнього політичного в'язня. Врешті відсидів у колонії в Березівці Красноярського краю чотири роки.

Після смерті Сталіна, 22 серпня 1954 року, мене звільнили.

Матеріали та ресурси для ознайомлення в класі та дистанційно

- [Книга-мандрівка. Крим](#) (відео).
- [Книга-мандрівка. Джамила про депортацію кримських татар.](#)
- [Депортація кримськотатарського народу в 1944 році – черговий акт геноциду совєтів: матеріали для уроків](#) (Нова українська школа).
- Онлайн аудіо уроки “Вчися вухами”:

- [Як відбувалася колонізація Криму](#)
- [Голод, репресії та “розстріляне відродження”. Які сторінки історії передували депортації 1944 року](#)
- [Депортація кримських татар](#)
- [Чому сталася друга окупація Криму в 2014 році. Хронологія](#)
- [Одного дня ми деокупуємо Крим. Що робити далі? інші онлайн-уроки про Крим.](#)
- Матеріал Ukraïner [Позбутись непокірних. Як росіяни витісняли кримських татар](#) (відео).
- Онлайн-архів [“Tamirlar”](#) (картини, відео, фото, спогади депортованих)
- Інформаційні матеріали до Дня пам’яті жертв геноциду кримськотатарського народу (18 травня) та Дня пам’яті жертв політичних репресій (19 травня) від Українського інституту національних пам’яті.
- Художній фільм [“Хайтарма”](#) (2013)
- Документальний фільм [“ARZU | МРІЯ”](#) (2018)
- Документальний фільм [“Самоповернення в Крим”](#) (2021)
- Документальний фільм [“Крим, як це було”](#) (2018)

1-4 класи

Абдуллаєв Ділявер Мамбетович, народився 30 серпня 1929 року в місті Сімферополі.

18 травня 1944 року рано-вранці хтось грубо розбудив мене. Я відкрив очі й побачив капітана, який грубим голосом сказав мені: «Вставай!». Після цього він наказав одягатися і виходити на вулицю.

Я вийшов до першої кімнати — мати одягала молодшого брата, а потім середнього (він був інвалідом). Мати сказала мені, що нас виселяють із Криму — про це їй повідомив капітан. У будинку ще крутилися кілька солдатів. Батька не було вдома: його забрали солдати о другій годині ночі, щоб він здав касу — він працював касиром у банку.

Нам наказали швидше збиратися і виходити на вулицю. Бабуся спершу не розуміла, що нас виселяють.

Нас відвезли до Євпаторії. Звідти нас завантажили у вагони — по 40–50 осіб у кожен вагон. Медичної допомоги не було. Їжу та воду давали лише на зупинках. У дорозі ми перебували 18 діб. Нас привезли на станцію Курган-Тепе Андижанської області і одразу погнали до лазні. Потім нас відвезли до кишлаку Тешикташ. Працювали на бавовняних полях. Через тиждень померла бабуся.

Меметова Субіє, народилася 1 листопада 1934 року в селі Улу-Узень (Генеральське) Ялтинського району.

У 1943 році німці спалили наше село через те, що місцеве населення допомагало партизанам. Людям дали 2–3 дні на те, щоб залишити свої домівки, а потім обливали будинки бензином і підпалювали їх. Ми переселилися в село Кючюк-Узень.

У квітні 1944 року ми повернулися до рідного села й жили там у шалаші.

18 травня 1944 року, у день депортації, нам дали 10–15 хвилин на збори. Нас погрузили у вантажівки й повезли на станцію. Усі плакали, ніхто не знав, куди нас везуть.

Їхали ми довго. Напівголодні й брудні. У дорозі до місць виселення медичної допомоги не було. Їжі майже не було: у нас із собою була лише квасоля, але на станціях ми не встигали її зварити.

Нас привезли в Узбекистан, на станцію Красногвардійська Самаркандської області. Звідти людей повезли в радгосп «Булунгур» і розмістили в якомусь приміщенні.

Взимку нас переселили в старі квартири — в одну кімнату селили по 2–3 родини. Працюючим радгосп видавав 400 г хліба на добу, а утриманцям — по 200 г.

Один сусід-узбек дав нам ячмінь, який ми посіяли й потім отримали врожай. Ячмінні коржі здавалися нам медом.

Ми дуже часто хворіли на малярію.

У 11 років я першою в родині пішла вчитися до 1 класу російської школи. Старші сестри й брат так і залишилися неписьменними.

Ісмаїлов Ібазер, народився 15 серпня 1935 року в селі Чоткъара Бахчисарайського району.

18 травня 1944 року о 5-й годині ранку постукали у двері нашого дому.

Коли двері відкрили, ми побачили двох солдатів з автоматами. Вони кричали на нас, на збори дали лише 5 хвилин. Мама була вагітна. Вона зібрала трохи білизни для майбутньої дитини, але солдати розкидали речі й не дозволили нічого взяти. З нами жила тітка, яка змогла взяти півмішка кукурудзи. Саме завдяки цьому ми не померли з голоду в дорозі.

До станції нас супроводжували солдати з автоматами. У вагони вантажили по 100 осіб у кожен. У дорозі один раз дали баланду. Медичної допомоги не було. Їхали 18 діб.

Нас привезли до Бухарської області, в радгосп «Нарпай».

Пересуватися кудись самотійно заборонялося. За кожним кроком суворо стежили. Спочатку ми жили в наметах, потім переселилися до гуртожитку.

Працювали на бавовняних полях.

5–9 класи

Карабаш Ібрагім Мухтар, народився 2 вересня 1924 року в селі Корбек Алуштинського району.

На початку травня 1944 року по хатах ходили солдати і проводили перепис людей та майна. На питання, навіщо це, вони відповідали, що здійснюють перепис населення.

О 5 годині ранку 18 травня нас розбудив стукіт у двері. За списками перевірили, чи всі вдома, і наказали за 15 хвилин зібратися, взяти їжу на 3–4 дні та речі, які можна понести із собою. Усі були розгублені. Діти плакали, не хотіли вставати, одягатися. Ми не знали, за що хапатися, все валилося з рук. Із речей майже нічого не змогли взяти. Та й що можна взяти за 15 хвилин, коли на руках шестеро маленьких дітей та старенькі? Солдати вигнали нас із дому, а один із них ударив мене прикладом. Повели пішки до гори, де стояли тютюнові сараї, й оточили. Ми просиділи під сонцем увесь день. А коли стемніло, під'їхали машини. Нас завантажили і відвезли на залізничний вокзал міста Сімферополя. На вокзалі посадили до брудних вагонів (наш був із-під цементу). У нашому вагоні було 68 осіб. Не було місця навіть прилягти. Двері вагонів обмотали колючим дротом. Кожен вагон охороняв озброєний солдат.

У вагоні була задуха, сморід, не було ні води, ні туалету. Люди помирали в дорозі від голоду й хвороб. Хоронити їх не могли — залишали на стоянках поїзда. Не витримавши цих випробувань, одна жінка зійшла з розуму. Медичної допомоги не було. За всю дорогу тільки двічі давали хліб, а суп узяти не могли, бо ні в кого не було відра.

У таких нелюдських умовах на 18-й день нас висадили на станції Красногвардійська Самаркандської області Узбецької РСР. Після висадки нас під охороною відвели до лазні. Поки речі дезінфікували від вошей, ми стояли голими цілу годину, бо переодягнутися не було в що. Потім нас розподілили по колгоспах. Наша родина і ще близько сорока осіб потрапили до колгоспу «Жовтень» Гульбулакського району. Від станції нас гнали пішки 16 км. Стояла страшенна спека, йти босоніж було неможливо, ноги обпікало, пити було нічого.

Нашу сім'ю поселили в напівзруйнований сарай. Спали на сіні — ковдр, ложок, мисок не було. Через два дні нас погнали на поле збирати пшеницю. В обід давали по одному коржику. Ми брали воду з водойм, з яких пили корови, коні, собаки. Через це кримські татари майже повсюдно почали хворіти на дизентерію, малярію, тиф. Люди вмирали цілими родинами. У нашій родині померло шість осіб.

Переїжджати з місця на місце нам не дозволяли: щодня вранці та ввечері ми повинні були відмічатися в комендатурі. І так тривало до 1954 року.

Навіть після отримання паспортів нам не дозволяли повернутися на Батьківщину, до Криму.

Меметова Шекуре.

Тоді мені було 16 років, я жила в Євпаторії.

Коли в місто увійшли наші війська, ми полегшено зітхнули, думали, що нарешті будемо спати спокійно. Але ми помилилися.

16 травня 1944 року до нашого дому прийшли люди й почали проводити опис майна. Нам толком нічого не пояснили, але ми й подумати не могли про щось погане. А через два дні, о 3-й годині ночі, один офіцер і два солдати (ті самі, що робили опис у нашому будинку) перелізли через паркан і почали ногами й прикладами стукати у двері.

У нашій родині було шестеро людей: батько без правої руки (інвалід праці першої групи), мати (інвалід третьої групи по зору), сестра, я, восьмирічний братик і наймолодша півторарічна сестричка.

Нам дали 15 хвилин на збори, але брати із собою нічого не дозволили. Забрали ключі, замкнули двері й вигнали на вулицю.

Ніхто нічого не розумів, усі були шоковані, діти плакали, а дорослі думали, що нас везуть на розстріл. Нас привезли на товарну станцію. Біля вагонів стояли солдати з автоматами і вівчарками.

Ешелон складався з 60 вагонів. Вагони були брудні, мокрі, смердючі, бо в них возили худобу. Того дня йшов сильний дощ. Плакали не тільки люди, а й погода. У вагони набили стільки людей, що не тільки лежати — навіть сидіти було ніде. У таких умовах ми їхали 15 діб. Жодних лікарів не було, нас не годували. Знущалися, як тільки могли.

Те, що пишуть в архівних документах — нібито у вагонах були лікарі й тричі на день годували — все це неправда.

Нас привезли в колгосп імені Леніна Багдадського району Ферганської області. Стояла страшенна спека. Люди вмирали від голоду. Крім того, над нами знущалися коменданти, які були приставлені наглядати за нами. Із колгоспу не можна було ходити в район. За це саджали на 25 років ув'язнення.

Наш батько не витримав усього цього й через чотири місяці помер у віці 52 років. Залишилися мама і четверо дітей.

На початку 1945 року нам дивом вдалося переїхати в місто Чирчик (родичі прислали виклик). У місті стало трохи легше — у колгоспі нам було дуже важко. Ми з сестрою працювали на заводах, стоячи біля верстата по 10–15 годин на день.

До 1956 року кожні 15 днів ми мушили після 22:00 йти відмічатися до коменданта. Стояли в чергах майже до ранку, із дітьми на руках, під снігом, тільки щоб відмітитися.

А вранці, голодні й змерзлі, йшли на роботу.

Ібрагімов Сеїтмемет, народився 7 лютого 1932 року в селі Къоз Судацького району.

18 травня 1944 року о 4-й годині ранку до будинку увірвалися троє озброєних солдатів і наказали за 25 хвилин зібратися й вийти з дому. Дозволили взяти по 40 кілограмів вантажу на людину. Батьки були хворими, старші брати на фронті, ми ще діти — як зібратися? Взяли що змогли. Батько казав солдатам, що двоє його синів воюють на фронті, але йому відповіли: «Приїдете — там розберуться».

Усіх мешканців села зібрали на конюшні. Ми простояли там до обіду. Нас нікуди не випускали, оточивши озброєними солдатами. Після обіду почали під'їжджати вантажівки. Нас закидали в машини, під ноги кидали речі, все змішалося. Один із солдатів піднявся в кузов і почав викидати речі на землю.

Батько з трудом підіймав вузли й чемодани, але солдат знову скидав їх додолу. Маму, хвору, закинули в кузов. У результаті ми змогли взяти тільки одне старе покривало і два старі пальта — на сімох людей.

Корова, теля, одинадцять баранів, вісім кіз, повний будинок речей — усе залишилося новим “господарям” нашої Батьківщини.

До вечора нас привезли на станцію Феодосія. Коли почали завантажувати у вагони, вже було темно, йшов дощ. У когось порвалися мішки, у когось розв'язалися вузли — розібрати нічого не можна було. Нас завантажили й зачинили двері. Всередині були двоярусні нари. Шум, крики, плач дітей, які загубили батьків, — суцільне пекло.

У мене випадково в кишені виявився шматочок свічки — запалили її, хоч щось стало видно, знайшли своїх. Запам'ятав, що у вагоні було 41 людина.

Рано вранці наступного дня ми перетнули Сиваш — усі гірко плакали, розуміючи, що їх назавжди вивозять з рідної землі.

Туалету і води у вагоні не було. Медичної допомоги — теж. Ми всі завошивіли. У нашому вагоні, на щастя, ніхто в дорозі не помер. Декілька разів у дорозі давали дуже солону й гірку баланду.

Десь на Донбасі потяг стояв майже весь день, а потім раптово рушив без попередження. Багато хто, в тому числі мій брат Сеїтасан, відстав (він пішов шукати воду й не встиг повернутися). Мати від горя мало не збожеволіла. Брат знайшов нас в Узбекистані через сім місяців — весь у лахмітті, із хворими ногами.

Через 18 діб нас привезли на станцію Каттакурган Самаркандської області, погрузили в машини й повезли до колгоспу Каттамін Карадар'їнського району. Вивантажили біля колгоспного сараю. Нас було близько 700–800 осіб.

Поселили нас у брудні, без вікон і дверей, хати. В одну кімнату — по 2–3 сім'ї.

Наступного ж дня прийшов бригадир, видав важкі кетмени й погнав нас прополювати бавовник. На роботу пішли батько, сестра і я. Мати залишилася вдома з меншими дітьми.

Раз на тиждень із райцентру привозили пайок — трохи більше кілограма борошна на людину на тиждень роботи. Працювали без вихідних, по 19 годин на добу. Так ми працювали дев'ять років — як раби на чужій землі.

Якщо не вийшов на роботу або запізнився — приїжджав дільничний, голова колгоспу або бригадир верхи на коні, виганяв уперед і бив батою всю дорогу до роботи.

Раз на місяць потрібно було йти в контору до коменданта на реєстрацію. Це робили після роботи, стояли в чергах до 1–2 ночі.

У нашій сім'ї першою, не витримавши 40–45-градусної спеки, померла сестричка Нуріє.

10–11 класи

Мамедов Абдурахман, народився у 1936 році в селі Къоз Судацького району.

17 травня 1944 року я пас корів і ввечері, втомлений, ліг біля вогнища й заснув. Вранці 18 травня я прокинувся від того, що відчув — горить рукав пальта. Побачив, що в хату зайшли двоє солдатів і кликали батька. Обидва були з автоматами на плечах. Один із них знав нашу мову і пояснив, що весь народ виселяють із Криму, і порадив узяти з собою найцінніше. На збори дали 15 хвилин і дозволили взяти не більше 40 кг речей.

Батько розбудив нас усіх, і ми в поспіху почали збиратися. Під час посадки в машини солдати викидали більшість наших речей назад. Коли нас вивозили з села, за нами бігла наша собака. Вона весь час вила, немов плакала. Батько наказав: «*Олди, Юлбарс!*» («Досить, Юлбарс!»), і собака зупинилася, голосно завивши востаннє.

Під охороною озброєних солдатів нас привезли на станцію Феодосія й посадили у товарні вагони. Скільки людей було у вагоні — точно не знаю, але рухатися вільно ми не могли. Їли хто що мав. Коли ешелон зупинявся, швидко розпалювали багаття й намагалися варити їжу, але часто казани навіть не встигали закипіти — як лунала команда: «По вагонах!» — і всі хапали казани й бігли назад.

Скільки днів були в дорозі, точно не скажу — приблизно місяць.

Привезли нас в Узбекистан, Самаркандську область, на станцію Каттакурган. Звідти нас розподілили по колгоспах. Старих посадили на колгоспні вози, а молодші йшли пішки 27 кілометрів.

Нашу родину привезли в колгосп імені Ахунбабаєва. Поселили в маленьких будиночках — у кожному жило кілька сімей. Місцевий клімат для нас був надто спекотним, ми постійно страждали від спраги, пили каламутну воду з ариків. Почалася епідемія малярії й тифу. Люди вмирали цілими родинами, не встигали ховати померлих.

Батько тяжко захворів одразу після приїзду і помер. За ним померли багато наших родичів. Сестри працювали в полі. Колгосп інколи видавав деякі продукти.

У віці 27 років померла сестра Асіє. Одного разу вона йшла на роботу з сапою. По дорозі побачила абрикосове дерево й захотіла з'їсти кілька плодів. Вилізла на дерево. Це побачив керуючий і почав кричати, погрожуючи, що їй це заборонено. Від переляку сестра зірвалася з дерева, впала на сапу й, промучившись кілька днів, померла. Від горя та туги за донькою слідом за нею померла й наша мати.

Пам'ятаю, перед смертю мама дуже хотіла борщу й попросила нас його зварити. Ми з сестрою пройшли вісім кілометрів, щоб знайти капусту у родичів.

Після матері помер від дизентерії маленький племінник Ешреф. Старша сестра Зейнеб вийшла заміж за узбека. Так я залишився сиротою. Довелося заробляти на життя. Жив, як міг: у 12 років пас баранів, спав у камишах, під сараями. Про навчання тоді й мови не було.

Меметова Розіле Халілівна, народилася 19 серпня 1936 року в місті Ялта.

Під час депортації нас було троє: мама, я і трирічна сестричка. Батько воював на фронті. Ми жили в селі Корбек Алуштинського району.

18 травня 1944 року рано-вранці у двері сильно постукали. Коли мама відкрила, увійшли троє озброєних солдатів, і один із них почав кричати: «Швидко збирайтеся і виходьте з дому!». Солдати пішли до сусідів, кинувши: «Нічого не беріть — усе одно по дорозі викинете!»

Я посадила сестричку собі на спину, а в руки взяла нікельований чайник. Не встигла мама як слід нас зібрати, як солдати повернулися і стали виганяти нас із дому. Один із них ударив маму прикладом і витурив через двері.

Усіх мешканців села зігнали в місце під назвою Айлянма, де ми провели цілий день. Люди нічого не розуміли, питали одне одного, що відбувається.

Плач людей, виття собак, мукання худоби — хіба таке можна забути...

До вечора під'їхали вантажівки, нас усіх завантажили й повезли на залізничну станцію Сімферополя. Там нас посадили у скотські вагони по 60–70 осіб у кожен. Було дуже тісно, лягти було ніде — сиділи на своїх вузликах.

Не пам'ятаю, скільки тривала дорога, але запам'ятала плач дітей і молитви літніх людей.

Води не було, туалету теж. Люди відставали від потяга, коли бігли за водою або справити потребу. Їжу давали рідко, здається, якусь баланду.

Люди вкривалися вошами, хворіли. Померлих не було можливості ховати — їх залишали на узбіччі. Коли моя сестричка захворіла на вітряну віспу, нас перевели в останній вагон поїзда.

Нас привезли до міста Бекабад Узбецької РСР. Поселили в довгих сирих землянках. В одній землянці жили близько 100 людей. Спека, голод і нелюдські умови забирали життя сім'ями. На нарах тіла померлих лежали кілька днів.

Одного разу в одній із землянок я побачила: померла ціла родина, і тільки один маленький хлопчик копошився серед тіл. Що з ним сталося далі — не знаю, але ця страшна картина стоїть у мене перед очима й досі.

Хоронити померлих було нікому: усі були виснажені й хворі.

Нам пощастило: мама за фахом була педагогом, і їй дали роботу в школі Фархадстрою. Ми переїхали туди. Учителям видавали пайок, і я щодня

отримувала обід у їдальні, який обережно несла у своєму нікельованому чайнику.

У 1945 році нас знову посадили у вагони й повезли до Таджикистану. Біля вокзалу, де нас зібрали, був маленький сквер з акаціями.

Мамина тітка Аліме, літня жінка, тримала на руках вмираючу чотирирічну внучку. Вона незабаром померла.

Мама побігла до аптеки, купила кілька метрів марлі, щоб загорнути тіло дитини.

Попросили чоловіка, і він швидко вирив ямку під акацією, де поховали дівчинку поспіхом, поки потяг не рушив.

Нас привезли до Кагановичабадського району. «Це Вахшська долина — долина смерті. Звідси нікуди не втечете», — так казали працівники комендатури.

Нас, кілька сімей, поселили у клубі колгоспу. Мама працювала на прополюванні бавовни. Бригадир дав їй найбільшу сапу, яку вона навіть підняти не могла.

Я була свідком, як одного разу бригадир на коні зашмагав батою до смерті хлопчика 10–12 років. Бригадир не покарали — ніби він убив не людину, а комаху.

Мама ходила до районного управління освіти, просила роботу за спеціальністю, і їй доручили організувати дитячий будинок для сиріт.

Зима була страшною: дітей зібрали в класі школи — вони лежали просто на підлозі, напівживі, хворі, виснажені, ледь одягнені, схожі на скелети.

Переслідування з боку комендатури були жахливими: знущалися, як хотіли. Вони вилучили в мамі документи й знищили їх, через що вона залишилася без трудової книжки.

Де б вона не зверталася, відповідали, що спецпереселенцям заборонено мати документи. З нами поводитися як із робочою худобою: хотіли — били, хотіли — вбивали без жодної відповідальності.

Щомісяця ми мусили ходити відмічатися в комендатуру. Люди не мали права без дозволу відвідати навіть сусідній колгосп або відвезти хворого на лікування до іншого міста.

У 1947 році мама зважилася на втечу — ризикуючи отримати 20 років каторги за втечу — і ми переїхали до Узбекистану, до Булунгурського району Самаркандської області.

Там мама працювала у дитячому будинку, але в 1948 році всіх спецпереселенців звільнили з педагогічної роботи, пояснюючи це тим, що депортованим заборонено займатися ідеологічною роботою. Маму відправили працювати робітницею у радгосп.

Від хвороб і смерті нас урятувало те, що мама забороняла пити сиру воду: ми пили розчин марганцівки, тому перехворіли лише на малярію.

Бог милував нашу родину, але дідусь (батько мами) разом із невісткою потрапили до Булунгурського району й обидва померли від дизентерії. Їх ховали чужі люди: їхні діти були на фронті або розкидані по інших місцях.

Усеїнов Адиль, народився 6 червня 1934 року в місті Сімферополь (предки родом із села Отуз Судацького району).

Наша родина жила в місті Сімферополі на вулиці Нижньогоспітальній, 35.

18 травня 1944 року рано-вранці в будинок увірвалися солдати, наказали зібратися і виходити. Мати встигла взяти вузлик із документами та трохи їжі.

Нас привезли на станцію Феодосія й завантажили у скотські вагони. Стояли неймовірні крики й плач. Ми з родичами потрапили в один вагон. Ешелон їхав без зупинок кілька діб. Про будь-яку медичну допомогу чи харчування не йшлося.

На коротких зупинках у степу мати якось умудрялася знайти воду, розпалити вогонь і зварити якусь юшку в казані. Рятувало також те, що поряд були родичі.

18 червня ми прибули до Карадар'їнського району Самаркандської області. Нас відвезли в кишлак Каттамін і поселили кілька родин у глиняну комірчину без вікон. Дуже страждали від спеки й голоду.

Нас виганяли на роботу на бавовняні поля. Люди не витримували спеки, пили мутну воду з ариків і хворіли на малярію. Бригадири були дуже жорстокими: били батогами, виганяли працювати навіть хворих. Одного разу бригадир сильно вдарив мене кетменем по голові. Мати закричала: *«Аллах, джезасыны вер, мен де горейим!»* («Аллах, покарай його! Дай мені побачити кару для нього!»). Це було страшне прокляття. Через деякий час на очах у матері цей бригадир, переслідуючи втікачів на коні, на повному скаку врізався головою в дерево.

У 1947 році померла бабуся Асіє.

З фронту повернувся старший брат матері Керім, офіцер. Він допоміг нам перебратися до міста Самарканд.

Там я навчався в узбецькій школі, потім у вечірній школі, працював у кислотному цеху винно-горілчаного заводу.

Я багато розмірковував над усім, що сталося, записував свої думки. У душі зріло почуття протесту проти жахливої несправедливості.

У ювілейний рік Сталіна — 1950 року — я у своїй зошиті виклав накопичену ненависть до кривавого правителя у формі віршів. Забув зошит у шкільному столі. Його знайшов і відразу передав «куди треба» наш комсорг.

Мене арештували 23 вересня 1950 року, судили за антирадянську агітацію (ст. 58 п. 10) і засудили до десяти років ув'язнення.

Мене довго возили по Союзу, бо в жодній колонії не хотіли приймати неповнолітнього політичного в'язня. Врешті відсидів у колонії в Березівці Красноярського краю чотири роки.

Після смерті Сталіна, 22 серпня 1954 року, мене звільнили.